

DEMOCRAȚIA ȘI SOCIETATEA COMPLEXĂ

GHEORGHE LENCAN STOICA

Veche de peste două milenii, cu o istorie controversată și fascinantă totodată, democrația este și astăzi foarte mult comentată. Chiar și după furtunoasele evenimente survenite în anii 1989, 1990 și 1991, după un moment în care aria spațial-geografică de existență a regimurilor de tip democratic s-a extins, dezbatările privind democrația se află încă la ordinea zilei în rândul specialiștilor (dar nu numai printre ei).

Sunt astfel tot mai frecvente întrebările de genul: Cum se poate defini democrația? Care sunt condițiile sociale, economice, culturale cele mai favorabile pentru afirmarea democrației?

Există însă și astăzi (și nici nu s-ar putea altfel) numeroși oponenți ai acestei forme de regim politic. Cum se pune, prin urmare, problematica democrației astăzi, la început de mileniu? Iată, prin urmare, motivul pentru care ne-am oprit asupra unei asemenea interesante și importante problematici mult dezbatute, cum am spus, în zilele noastre.

Un cercetător de prestigiu în domeniu — David Held — se referea (într-o carte de mai multe ori reeditată) la o multitudine de modele ale democrației, modele elaborate în special în cadrul gândirii politice occidentale. El spunea, în acest sens, că democrația ca formă de organizare a vieții politice este un fenomen destul de recent și însăși ideea de democrație are o istorie complexă și frâmântată, caracterizată prin definiții aflate deseori în contradicție. Democrația a devenit modelul fundamental de legitimitate politică în era actuală¹. În același timp, se poate constata că sunt state care se consideră a fi democratice, dar la o analiză mai atentă a istoriei instituțiilor lor politice se dovedește a fi destul de fragilă și cu mecanisme vulnerabile.

Plecând însă de la asemenea realități complexe și contradictorii, precum și de la controversele teoretice și ideatice deseori semnalate, unii analiști au simțit nevoie de a depăși abordările curente prin anii '50 și '60 care priveau democrația fie din perspectiva „integrării“, a „consensului“ și „stabilității“ sistemelor politice, fie supralicitând unele aspecte ale „colapsului consensului“, ale „crizei“ și „instabilității“ etc.

Nu par mulțumitoare, după Giorgio Sola, de pildă, nici metodologiile care pun accentul numai în mod exclusiv asupra factorilor economici sau asupra variabilelor culturale utilizate pentru a explica funcționarea, caracterul și diversitatea

tea democrațiilor. Constatarea simplă potrivit căreia în lumea contemporană ar exista democrații „împlinite“, democrații care „trăiesc o viață dificilă“ sau democrații care „sucombă“ îi obligă pe unii cercetători să reexamineze acele modele și teorii de proveniență chiar foarte recentă și să se angajeze la elaborarea unor noi modele și teorii mult mai articulate și cu o mai mare valoare explicativă. Unele dintre acestea se referă la modelul teoretic cu privire la democrație numit „consociativ“ și acela al democrației „competitive“. Primul este formulat în mod sistematic în studiile politologului olandez Arend Lijphart, cel de-al doilea fiind dezvoltat și teoretizat de către Giovanni Sartori. Aceste modele sau teorii au fost dominante în anii '70 și '80, dar ele se află în centrul atenției diverselor reflecții teoretice și sub impactul unor îmbunătățiri din zilele noastre.

Problema este atât de complexă încât se încearcă elaborarea unei teorii empirice a democrației, examinându-se până și condițiile în care ea s-a dezvoltat de-a lungul unui proces și a unei perioade de timp plin de contraste și de lupte sociale. În consecință, o teorie a democrației ar trebui să surprindă și să condenseze întreg acest ansamblu de reflecții și de dezbateri. Apoi, atunci când examinăm trecutul, prezentul și poate și viitorul democrației este de mare importanță cercetarea caracteristicilor fundamentale, a sugestiilor și specificităților în care democrația se inserează, concepțiile de fond și capacitatea politică a ființelor umane și a modului în care ele justifică aceste concepții și preferințe². Dacă însă privim problema democrației, în mod strict, dintr-o perspectivă teoretică, vom constata că foarte mulți cercetători pleacă în analizele lor de la contribuțiile devenite de acum clasice ale unor teoreticieni de talia lui Hans Kelsen, Joseph A. Schumpeter sau Anthony Downs.

Este, totuși, de observat că, mai ales începând cu a doua jumătate a anilor '80³, studiul tranziției între democrație și autoritarism avea să prevaleze, urmărindu-se în special nu atât procesele de prăbușire a democrațiilor, ci acela de creștere și de consolidare a lor. Sunt aici remarcabile studiile lui Juan Linz, care a elaborat în anul 1991 o operă de patru volume pe această temă, ale lui Alfred Stepan și Leonardo Morlino, precum și excelenta monografie a lui Arturo Valenzuela cu privire la statul Chile, care, timp de un deceniu, au constituit referințe esențiale pentru toți aceia care s-au dedicat temei „căderii și prăbușirii regimurilor democratice“. Perspectiva a fost însă răsturnată în ultimul deceniu datorită faptului că între anii 1974 și 1990 peste treizeci de țări din Europa de Sud, Centrală și de Est sau din America Latină au trecut de la regimuri autoritare și dictatoriale la regimuri democratice.

Încercând să întreprindă o investigație cu privire la existența regimurilor democratice, Arend Lijphart constatase la mijlocul deceniuului trecut că dintr-un număr de 158 de state numai 51 ar respecta în întregime regulile și condițiile necesare pentru a fi considerate democratice. Dar dacă s-ar fi avut în vedere exigенțe și mai riguroase numărul acestora s-ar fi limitat la 21.

Perspectiva pe care Lijphart o adoptă în analiza democrației contemporane, începând cu a doua jumătate a anilor '70 și în deceniul următor, se fundamentează în special pe două elemente. În primul rând, el resimte insatisfacția față de teoriile și modelele de până atunci care subevaluau raportul existent dintre nu-

mărul și tipul partidelor politice, precum și calitatea sistemelor democratice. Apoi, situația specială a forțelor politice olandeze, care, în ciuda tuturor aşteptărilor, asigurau funcționarea unei democrații stabile⁴.

Lijphart caută să explice o asemenea situație, considerată a fi de excepție. Combinând elementele calitative cu datele cantitative și investigând 21 de cazuri privitoare la regimurile democratice de lungă durată (de la Marea Britanie la Noua Zeelandă, de la Israel la Japonia și de la S.U.A. la Luxemburg), politologul olandez vorbește despre două modele ale democrației reprezentative: a) *modelul Westminster*⁵, în mod fundamental majoritar și, totodată, adaptat unei societăți omogene, aşa cum este cel britanic, de unde și-a preluat și numele; și b) *modelul consensual*, tipic societăților articulate și eterogene, care se disting printr-un raport diferit între guvern și opoziție și, înainte de toate, prin faptul că deciziile politice obțin un consens amplu în urma compromisurilor și negocierilor.

Recurgând la analiza factorială, prin care se atribuie un anumit punctaj diferențelor variabile și corelațiilor lor, Lijphart ajunge la concluzia că cele 21 de țări luate în considerare se pot divide în patru clase, ținându-se seama de combinațiile dintre cele două modele ale democrației. S-a ajuns, în viziunea sa, la patru grupuri de clase: 1) *majoritare*, având ca prototip Noua Zeelandă; 2) *federal-majoritare*, în care intră Canada și S.U.A.; 3) *unitar-consensuale*, reprezentate de Israel, Olanda și Belgia; 4) *consensuale*, care, în ultimă instanță, se identifică cu Italia și Elveția⁶.

Când analizăm totuși în ce constă democrația și îndeosebi faptul că despre ea se vorbește astăzi pretutindeni, se impune în cele din urmă nevoia unei explicații și anume: dacă democrația a învins pe o arie geografică și spațială, victoria ei este consacrată mai ales ca principiu de legitimitate.

Ea se oprește totuși la granițele Africii, exclude o bună parte din continentul asiatic și se blochează în fața țărilor islamică, unde politica și religia, temporalul și spiritualul sunt unul și același lucru. În acest punct se poate identifica și unul dintre cei mai înverșunați dușmani ai democrației în zilele noastre. Un alt tip de inamic îl constituie naționalismul. Și, deși peste tot unde s-a prăbușit „comunismul“, s-a instituit economia de piață, afirmă Sartori⁷, nu întotdeauna succesul economiei de piață se convertește în mod obligatoriu într-o cerere pentru democrație. Cazul „tigrilor“ autoritari din Estul asiatic este mai mult decât oricând foarte sugestiv.

Asupra euforiei și triumfului legate de victoria democrației din zilele noastre se referă și cunoscutul sociolog francez Alain Touraine într-un studiu intitulat astfel: *Condițiile, inamicii și sănsele democrației*. Nu este sigur faptul că ideea democratică va supraviețui celebrării victoriilor sale“, spune acesta. Reținerea lui Touraine provine din faptul că, aşa cum afirmă el, căderea sistemului sovietic și a dictaturilor latino-americane a favorizat mai mult triumful economiei de piață decât al democrației.

Alain Touraine își argumentează afirmația susținând că toți aceia care au identificat economia de piață, democrația politică și toleranța culturală în aceeași figură a modernității au distrus fundamentalul principal al ideii democratice care constă în afirmarea unei ordini a libertății, creată în mod voluntar deasupra or-

dinii economice și sociale inegalitare. Trebuie să ne întrebăm cu neliniște asupra șanselor reale ale democrației în zilele noastre, avertizează autorul francez. Este nevoie să plecăm din nou de la definiția democrației. Ea (democrația), precizează sociologul francez, este regimul politic care permite conviețuirea în conformitate cu aceleași legi a unor indivizi ale căror interese și credințe sunt diferite. Ne permite deci să trăim împreună cu diferențele noastre. Dar, pentru a exista acest lucru, este nevoie de trei condiții, condiții necesare existenței democrației însăși. Prima condiție vizează limitarea puterii de stat, întrucât nici o putere absolută nu ține seama de multiplicitatea intereselor și opiniilor. Prințipiu majorității și ansamblul de reguli ale democrației procedurale sunt instrumentele indispensabile ale acestei limitări a puterii de stat. O a doua condiție are în vedere existența unor actori sociali reprezentând, prin urmare, conștiința intereselor lor comune. A treia condiție se referă la conștiința cetățeniei care antrenează la rândul ei recunoașterea societății politice și a instituțiilor sale reprezentative. Însă, ne avertizează Touraine, noi nu mai putem considera astăzi ca regim democratic acel sistem politic care se înfățișează ca o piață politică de tip concurențial sau oligopolistic. Nu mai poate fi suficientă astăzi situația în care cetățenii aleg între doi sau cinci candidați sau o întreagă listă numai și numai pentru ca să se vorbească despre democrație. O asemenea situație era poate satisfăcătoare pe vremea fondatorilor Republicii americane, a *tory*-lor englezi sau a lui Guizot de la începutul secolului al XIX-lea, dar cu totul inacceptabilă astăzi când sufragiul universal este o condiție minimă pentru existența democrației. Totodată, nu se poate vorbi de democrație (chiar liberală) dacă interesele economice puternice apasă greu și într-o manieră decisivă asupra opțiunilor alegătorilor. Separarea intereselor sociale și economice de gestiunea politică este o altă garanție minimală a existenței unei democrații moderne. În acest sens, este necesară respingerea acelor concepții privind modernitatea care susțin că numai țările bogate ar avea acces la o veritabilă democrație, în timp ce zonele sărace ar fi dintotdeauna locul arbitriului și al violenței.

O altă problemă, foarte puțin relevată de către alți cercetători, se referă la faptul că se identifică cel mai adesea democrația cu statul de drept. Statele europene, începând cu secolul al XV-lea, au fost state care se considerau a fi de drept unde domina, după expresia lui Max Weber, „autoritatea rațional-legală“, dar o asemenea modernitate politică nu avea nimic de-a face cu democrația. La vremea lui, raționalistul și iluministul Immanuel Kant teoretiza cu vigoare necesitatea statului de drept, însă nici măcar nu-și punea problema unei guvernari democratice pe acea vreme. Pentru el cetățenii se împărtea în cetățeni activi și cetățeni pasivi.

În același spirit, tot mai mulți analiști consideră că și azi democrația mai are foarte mult până a se considera realizată. Scopurile pentru care oamenii obișnuiți au dorit democrația politică sau dreptul de vot sunt încă departe de fi realizate în mod concret. Ar fi și imposibil, întrucât ne-am situa, într-un plan cu totul ideal, utopic. Totuși, aşa cum susține și Antoni Arblaster, mariile interese economice (de tip monopolist) sunt în același timp și interese politice și nu are, nici un sens să aplicăm principiul egalității în privința voturilor, în timp ce lăsăm toate

celealte forme de putere politică să fie distribuite conform inegalităților masive ale pieței capitaliste. Există astfel o anumită logică a principului democratic care trimit spre socialism, spre un socialism democratic.

O investigație modernă și riguroasă cu privire la democrație a întreprins și politologul italian Gianfranco Pasquino. Fost senator în parlamentul italian în mai multe rânduri, Pasquino, care este și profesor de științe politice la Universitatea din Bologna, este considerat și unul dintre cei mai buni politologi din Europa. Într-o lucrare recentă, apărută la casa editorială „Il Mulino“, intitulată *Democrația exigentă*, el vorbește despre oportunitatea democrației, despre etica în politică democratică, despre etica publică și responsabilitate sau despre perfecțibilitatea democrației. Tot despre etică în politică va vorbi și Ralf Dahrendorf⁹.

O infăptuire a principiilor democratice nu presupune, susține el, democratizarea integrală a societății, ci o reorganizare a instituțiilor, care respectă concurența politico-electorală, acceptă responsabilitatea în cadrul birocrațiilor și competiția între actorii sociali.

Numai astfel ar fi posibilă eliminarea coliziunii dintre puterile economice și sistemul politic și depășirea barierelor care mai există între cetățeni și politică. Aceasta este premisa logică, desigur prescriptivă a oricărui discurs asupra dinamicii democrațiilor contemporane.

Odată cu prăbușirea regimurilor autoritare comuniste din Europa Orientală și cu restituirea/transferul puterii de la militari la civili în toată America Latină, idealurile democratice par să fi învins lungul lor război începând de mai mult de două secole. Rămâne astăzi numai fundamentalismul islamic să reprezinte nu atât o alternativă politico-instituțională la democrație cât, mai degrabă, o sfidare culturală și socială, deși foarte greu de exportat. Însăși victoria idealurilor democratice și a regimurilor care se sprijină pe ele impune a deschide o discuție serioasă și aprofundată care trebuie să abordeze vechile scheme și rigidități schematice ale trecutului. Discuțiile care trebuie făcute nu pot privi democrația ca atare, ci posibilitatea și modalitățile unei expansiuni a ei, a calității sale și e necesar să se insiste asupra pericolelor încă posibile și asupra funcționării acesteia.

O asemenea discuție s-a inițiat deja într-o manieră nu tocmai productivă în raport cu anumite dificultăți privind funcționarea noilor democrații din Europa Orientală și a unei premature neacceptări de către unii cetățeni. De aceea, dar și din alte multiple cauze, este utilă și importantă definirea unor aspecte tematice în scopul de a pune în chestiune unele generalizări critice pripite, spre a surprinde unele implicații operative de fond.

Recitind cele mai importante studii la care s-a făcut o sintetică referire, se poate trage concluzia că obiectivul avut în vedere de către diversi autori pentru regimurile democratice ar fi acela de democratizare neîncetată, infinită în fața tuturor organizațiilor și a tuturor asociațiilor existente în interiorul unui regim democratic. Până când democrația se afirmă, se consolidează, se extinde ar fi indispensabil ca forțele armate să se democratizeze, birocrația, fabricile, școlile, asociațiile de reprezentare a intereselor, începându-se cu marile întreprinderi, fără a se uita sindicatelor muncitorești și, de ce nu, bisericile. Dacă apoi s-ar trece pe un alt plan, atunci democratizarea ar trebui să se refere la organizațiile internațio-

nale, începând cu Națiunile Unite spre a ajunge la Fondul Monetar Internațional, Banca Mondială, UNESCO și altele. În general, sfidarea regimurilor democratice este în esență să mai ales o sfidare a democratizării progresive, ulterioare.

Procesul de democratizare a fost astfel până acum studiat ca acel proces ce privește reîntoarcerea la accesul democrației ca regim pentru guvernați percepții ca o manieră autoritară sau semitotalitară.

Astfel, pentru a înțelege problema democrației, maximul de democrație ar fi și s-ar menține o dată ce toate structurile, organizațiile și asociațiile prezente într-un regim democratic ar fi democratizate. Pornind de aici, ajungem în mod inevitabil la problema definiției democrației în cadrul organizațiilor. Este o problemă foarte bine cunoscută cercetătorilor și analiștilor partidelor și sindicatelor și nu are o soluție facilă. Aceasta cu toate că au existat și opinii care au susținut, contrar ideilor lui Robert Michels, care afirma că democrația în partide sau în sindicate este o pseudoproblemă sau o problemă nerelevantă. Sindicatele și partidele politice pot fi considerate democratice în măsura în care alegătorii își urmăresc obiectivele lor într-o deplină responsabilitate democratică. Grupul conducător, la rândul său, va asculta vocile militanților și ale alegătorilor și se va comporta în mod responsabil.

Experiența sau eficacitatea lor constituie cea mai bună măsură a caracterului lor democratic, a capacitații lor de a reflecta preferințele grupurilor de referință. O asemenea interpretare fecundă cu privire la membrii de partid și de sindicat ar putea în mod natural să fie realizată și de un lider de stil autoritar. Cine nu consideră democrația o valoare în sine ar trebui să o accepte, totuși, ca fiind superioară, cel puțin în fața unui lider care învinge alegerile. Înseamnă că cine afirmă nerelevanța democrației în partide și în sindicate, urmează că se îndoiește și de necesitatea democratizării aparatelor fundamentale ale unui Stat, a altor organizații și asociații active în sistemul politic. Și, totuși, caracterul democratic al partidelor și sindicatelor este un fenomen diferit de acela al democratizării altor instituții și asociații. În ceea ce privește problematica definirii exacte a unei结构uri birocratice democratizate, cum ar fi structurile militare democratizate, ale unui sindicat democratizat etc., trebuie să avem în vedere unele distincții. Dacă, de exemplu, democrația ar presupune criterii de legitimare electorală și competență tehnică (mandat și expertiză), atunci problema teoretică și practică constă în definirea sau chiar redefinirea și aplicarea principiului democratizării. Dacă democratizarea nu poate fi redusă exclusiv la criteriile electorale, pentru ceea ce ar fi totuși util și decisiv este nevoie să găsim o altă cale care să ne ducă și la reducerea inconvenienteelor și la soluționarea aspectelor de care se plâng aproape toți cercetătorii.

Strategia democratică ar putea deci să nu fie aceea a democratizării substantive și nediferențiate a tuturor instituțiilor, structurilor, organizațiilor și a tuturor asociațiilor unui regim democratic. Mai degrabă, ea ar consta în multiplicarea și potențarea instrumentelor de control asupra instituțiilor, a frânelor împotriva comportamentelor deviante, a sancțiunilor aplicabile comportamentelor anti și non-democratice. Este deci tot mai evident că unele aparate, precum forțele armate, forțele de ordine și birocrația nu pot fi democratizate în sensul tehnic al

termenului și nici nu ar trebui să fie, dacă aceasta ar avea drept consecință deteriorarea funcționalității și eficacității lor, cu implicații grave pentru însăși democrația politică care are nevoie tocmai de acea funcționalitate și eficacitate.

Foarte interesantă ne apare în contextul investigației și recenta apariție la Paris a unui volum de studii coordonat de Alexandre Dorna și Patrice Georget și intitulat *La démocratie peut-elle survivre au XXI siècle?* Sunt investigate astfel în această carte complicatele raporturi care există în zilele noastre între concepțiile postmoderne privind rolul subiectului, problemele identității și ale complexității sociale, precum și marile teme ale democrației de pretutindeni cum ar fi acelea ale legitimării, responsabilității puterii și ale binelui public.

De altfel, aspectele funcționării și exercitării democrației în secolul nostru au atras atenția sociologilor, politologilor și filosofilor încă din ultimele decenii ale secolului trecut și în primele decenii ale mileniului nostru. Unul dintre aceștia, precum Lawrence Grossman, amintea în cartea sa *Republica electronică* despre un veritabil impact al noilor tehnologii sofisticate asupra viitorului democrației, fiind preocupat de-a dreptul pentru/de destinul ei într-o viitoare etapă (cea a secolului XXI), în care mass-media „va reproiecta locurile politicii, va transgresă granițele, punând la îndoială condițiunile legate de spațiu și timp, făcând să dispară unii subiecți politici sau să apară noi modalități de a înțelege și de a concepe lumea”¹⁰. Este vorba, afirma în continuare autorul, despre transformarea profundă a întregii societăți și nu numai „a unei forme specifice de existență a politicii, influențând „modul în care se poate percepe realitatea, colectivitatea și chiar sensul însuși al coexistenței civile”¹¹.

La societățile complexe și la dinamica transformărilor interne pe care acestea le vor suferi, cu implicații uneori aproape imprevizibile, se referează și Erwin Laszlo, încă în urmă cu aproape trei decenii: „A dirija cursul istoriei este poate exercițiul cel mai înalt al libertății care este întrinsecă ființei și condiției umane. O asemenea libertate poate fi exercitată până și atunci când sunt amenințate ordinea și organizarea existente. Iar noi suntem în fața unei deschideri a societății care tinde la schimbări și inovații. A beneficia de această libertate și de a exercea pentru binele oamenilor este poate actul moral cel mai înalțător. Este un act care ar putea da la o parte ceața pesimismului produs de un sentiment de neputință în fața unor probleme și ne lasă într-o lumină condiționată de posibilitățile acțiunilor intenționale ale oamenilor: ne aflăm în situația unei evoluții ghidate de ființele umane, pentru ființele umane”¹². Libertatea oamenilor și exercițiul democrației este, prin urmare, o conjuncție indestructibilă pentru o societatea avansată și complexă.

Despre relația dintre societatea complexă și democrație ne amitem că a vorbit, tot în urmă cu trei decenii, și sociologul și politologul N. Luhmann. Este arhicunoscută în acest sens lucrarea *Puterea și complexitatea socială*. Esențială însă într-o asemenea analiză este următoarea concluzie: în fața sfidării complexității, societățile și instituțiile politice sunt capabile de o profundă schimbare, dar și de o infinitate de posibilități de adaptare. „Instituțiile politice se schimbă — afirmau March și Olsen — și chiar dacă adesea procesele de schimbare instituțională nu sunt duse până la capăt, instituțiile democrației moderne sunt, sub foarte

multe aspecte, diferite de cele de acum o sută de ani. Câteodată, transformările politice suportă modificări radicale ale sistemului politic, a identității ce decurge din acestea și a modalității cu care multe justificări vin atribuite. Altădată, însă, schimbările vor fi graduale. Nici în primul, nici în al doilea caz schimbările nu produc o corespondență perfectă între caracteristicile instituționale și cele ambientale... Orice echilibru depinde de echilibrele trecute și le condiționează pe cele viitoare¹³.

Dacă la toate acestea mai adăugăm și faptul că în unele „democrații“ asistăm la o veritabilă osmoză între grupurile de interese economice, politice și mediatice, mergând uneori până la identificarea lor completă, procesul democratic are numai de suferit.

În concluzie, am putea afirma că în secolul al XXI-lea democrația nu numai că nu este „fără inamic“ sau fără obstacole în procesul ei de modernizare, dar în fața multiplelor sfidări provenind și din societatea complexă, ea poate deveni mai viabilă și mai funcțională sau „nu mai poate fi deloc“.

NOTE

1. David Held, *Modelli di democrazia*, Bologna, Il Mulino, 1996, p. 9.
2. Giorgio Sola, *Storia della scienza politica*, Roma, Carocci Editore, 1998, p. 641.
3. *Ibidem*, p. 643.
4. *Ibidem*, p. 648.
5. Arend Lijphart, *Modele ale democrației*, Iași Polirom, 2000, p. 32.
6. *Ibidem*, p. 51.
7. Giovanni Sartori, *Teoria democrației reinterprete*, Iași, Polirom, 1998, p. 446.
8. Anthony Arblaster, *Democrația*, București, Editura Du Style, 1998, p. 135.
9. Ralf Dahrendorf, *Dopo la democrazia*, Roma-Bari, 2001, p. 111.
10. Lawrence Grossman, *La repubblica elettronica*, Roma, Editori Riuniti, 1997, p. VII.
11. *Ibidem*.
12. Erwin Laszlo, *L'evoluzione della complessità e l'ordine mondiale contemporaneo*, în: *La sfida della complessità*, Milano, Editura Feltrinelli, 1987, p. 395.
13. J. G. March, J. P. Olsen, *Governare la democrația*, Bologna, Il Mulino, 1997, p. 231.